

१. परिचय

जलश्रोतको दृष्टिकोणले धनी देश नेपालमा जलविद्युत उत्पादनको सम्भावना हुंदा हुंदै पनि विविध कारणले गर्दा पर्याप्त जलविद्युत आयोजनाहरू निर्माण हुन सकेका छैन । हाल सन्चालन भइरहेका जलविद्युत आयोजनाहरूबाट उत्पादित विद्युतले माग अनुसार आपूर्ति हुन नसकेको कारण विगत केही वर्ष देखि विद्युत संकट भई दैनिक १२ घण्टा भन्दा बढी लोडसेडिङ्ग भइरहेको छ । नियमित विद्युत आपूर्ति नहुंदा उत्पादन क्षेत्र, सेवा क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण विकास क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ ।

नेपाल विद्युत प्राधिकरण लगायत स्वतन्त्र विद्युत उत्पादकहरूले समेत नेपालको जलविद्युत विकास गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुका साथै विद्युतको माग र आपूर्ति विच सामञ्जस्यता कायम गरी भारत तर्फ विद्युत निर्यात गर्न पहल गरिरहेका छन् । नेपालमा हालसम्म निर्माण भएका १३२ के.भी. प्रसारण लाईनबाट प्रयाप्त विद्युत आदान-प्रदान गर्न नसकिएकाले डबल सर्किट ४०० के.भी. प्रसारण लाईनको आवश्यकता महशुस गरिएको छ ।

नेपाल विद्युत प्राधिकरणले प्राथमिकताका साथ हेटौडा-ढल्केवार-दुहवी ४०० के.भी. प्रसारण लाईन निर्माण गर्न प्रस्ताव गरेको छ । यो प्रसारण लाईन निर्माण पश्चात निकट भविष्यमा नेपाल-भारत विच विद्युत आदान प्रदान भई वर्तमान विद्युत संकट समेत समाधान हुने देखिन्छ ।

आयोजनाको प्रस्तुत सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययन प्रतिवेदन नेपालको प्रचलित ऐन/नियम तथा विश्व बैंकका सामाजिक सुरक्षा निति /मार्गदर्शन अनुरूप तयार पारिएको छ ।

२. आयोजना सम्बन्धि जानकारी

प्रस्तावित प्रसारण लाईन आयोजनाको कुल लम्बाई ३२४.२ कि.मी. रहेको छ । जसमध्ये ढल्केवर-भिद्रामोड खण्डमा ३९ कि.मि.र हेटौडा-ढल्केवार-दुहवी खण्डमा २८५.२ कि.मि. पर्दछ । यो प्रसारण लाईन आयोजनाले मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको मकवानपुर देखि पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको सुनसरी जिल्ला सम्म छोएको छ ।

यस आयोजनाको प्रसारण लाईन डबल सर्किटको हुनेछ । विद्युत नियमावली २०५० अनुसार प्रसारण लाईनको अधिकार क्षेत्र (Right of Way) ४६ मी. (केन्द्र देखि दायाँ २३ मी. तथा बायाँ २३ मी.) को हुनेछ । यस प्रसारण लाईन आयोजनामा कुल १३६ एङ्गल टावरको निर्माण गरिने छ । पूर्वाञ्चलको सुनसरी जिल्ला भोक्राहा गा.वि.स. मा नयाँ २२० के.भी. सव्स्टेशन निर्माण गरिने छ । त्यसैगरी हालको ढल्केवर सव्स्टेशनमा १३२ के.भी. सव्स्टेशन विस्तार र नयाँ २२० के.भी. सव्स्टेशन निर्माण गरिने छ । ढल्केवार-दुहवी, ढल्केवार-भिद्रामोड र ढल्केवार-हेटौडा गरी ३ वटा ४०० के.भी. लाईनहरू विस्तार गरिने छ ।

आयोजनाको रेखांकन गर्दा घनावस्ती, विद्यालय, धार्मिक स्थल एवं सार्वजनिक संरचनालाई छलेर गरिएको छ ।

आयोजना निर्माणका चरणमा करिब १००० कामदार तथा जनशक्तिको आवश्यकता पर्नेछ । यसमा १०० दक्ष, १०० अर्धदक्ष र ८०० अदक्ष कामदार हुनेछन् । अदक्ष कामदारहरू उपलब्ध भए सम्म आयोजना क्षेत्रबाटै प्रयोग गरिनेछ ।

३. अध्ययन विधि

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययनको सिलसिलामा प्राथमिक तथा सहायक दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरूको सहयोग लिइएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । यो प्रतिवेदन तयारी गर्दा यस सम्बन्धमा उपलब्ध प्रकाशित सामाग्रीको पुनरावलोकन, गा.वि.स. स्तरीय सूचना संकलन, आयोजना प्रभावित परिवारहरूसंग गरिएको सामाजिक तथा आर्थिक सर्वेक्षण तथा प्रभावित भौतिक सम्पती (नीजि तथा सार्वजनिक) को लगतको विश्लेषण आदि प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा विभिन्न सन्दर्भहरूको पुनरावलोकन, १३३ घरपरिवारको सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण, ९५ गा.वि.स. र २ न.पा हरूमा सहभागितामूलक अन्तर्क्रिया, २२ स्थानमा पेशागत जातजातिसंग छलफल, २५ स्थानमा महिला समूहसंग छलफल र १९४ जना स्थानीय वृद्धिजीवीसंग छलफल गरिएको छ । साथै आयोजना प्रभावित क्षेत्रमा बजार सर्वेक्षण एवं जिल्लाका स्थानिय सरोकरवालाहरूसंग पनि छलफल गरिएको छ ।

विश्व बैंकको सामाजिक सुरक्षा निति अनुसार यदि कुनै विकास आयोजना निर्माण गर्दा घर जग्गा अधिग्रहण गरी कुनै पनि व्यक्ति भौतिक तथा आर्थिक रूपले विस्थापित भएमा अस्वैच्छिक पुनर्वास निति लागु गर्न आवश्यक पर्दछ । त्यसै गरी यदि कुनै पनि आयोजना आदिवासी तथा जनजाति वसोवास क्षेत्रमा कार्यान्वयन हुन्छ भने त्यस क्षेत्रमा पनि आदिवासीजनजाती सम्बन्धी निति आकर्षित हुन्छ ।

विश्व बैंकको अस्वैच्छिक पुनर्वास निति अनुसार सम्भव भएसम्म अस्वैच्छिक पुनर्वास नगर्नु वा कम गर्नु यदि सो कार्य गर्न नसकिने भएमा प्रभावित व्यक्तिको जीवनस्तर आयोजना निर्माण भन्दा अधिको अवस्थामा हास नआउने गरी पुनर्वास गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आयोजना प्रभावित परिवारहरूलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गरिएको छ ।

- सीमान्तकृत रूपमा प्रभावित घरधुरी :- आफ्नो स्वामीत्वमा रहेको कूल जमीनको १०% प्रतिशत भन्दा कम क्षति हुने घरधुरी ।
- गम्भीर रूपमा प्रभावित घरधुरी :- आफ्नो स्वामीत्वमा रहेको कूल जमीनको १० % भन्दा बढी क्षति हुने घरधुरी तथा आवासीय संरचनामा क्षति हुने घरधुरीहरू समेत यसै कोटीमा पर्दछन् ।

- जोखिममा परेका परिवार :- घरमुली महिला भएका, विद्युवा / विधुर परिवार, अपाङ्गता भएका परिवार, एच.आइ.भी.एड्स पिडीत परिवार तथा दलित परिवार यस कोटीमा पर्दछन् ।

४ नीति पुनरावलोकन

आयोजना संचालन गर्दा प्रस्तावकले नेपाल सरकारको कानूनी प्रावधानहरु एवं विश्व बैंकको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा नीतिहरुको पालना गर्नेछ । प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्दा देशमा प्रचलित ऐन/नियमहरु जस्तै: जग्गा प्राप्ति ऐन, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, विद्युत नियमावली, विश्व श्रम संगठनको माहासन्धीका साथै विश्व बैंकको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा नीतिहरुको समेत पुनरावलोकन गरिएको छ ।

५ सम्बद्धहरुबीच परामर्श एवं गुनासो व्यवस्थापन

प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्दा सरोकारवाला व्यक्ति तथा संघ संस्थासंग वृहत छलफल गरिएको छ । स्थानीय व्यक्तिहरुद्वारा उठाईएका विषय तथा व्यक्त गरिएका चासोहरुमा मुख्य रूपले क्षतिपूर्ति, जीवनस्तर सुधारका कार्यक्रमहरुको संचालन, क्षति न्यूनीकरण/वातावरणीय अभिवृद्धि कार्यक्रमहरुको संचालन, भौतिक संरचना तथा सामुदायिक सहयोग कार्यक्रम आदि पर्दछन् । बहुसंख्यक क्षेत्रका व्यक्तिहरुद्वारा प्रसारण लाईन मार्ग प्रति सहमति रहेको छ ।

जग्गा तथा अन्य सम्पत्तिको क्षतिपूर्ति वितरण प्रत्रियामा उत्पन्न हुनसक्ने असहमति तथा आयोजना सित अन्य वातावरणीय तथा सामाजिक गुनासोहरुको सुनुवाईको लागि एउटा गुनासो सम्बोधन संरचना स्थापना गरिने छ । जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्स्थापना इकाईमा गुनासो-दर्ता पुस्तिका खडा गरिनेछ । आयोजना सम्बन्धित प्रभावित एवं स्थानीय व्यक्तिहरुले उक्त इकाईमा आफ्ना उजुरीहरु दिन पाउनेछन् ।

६. आयोजना क्षेत्रको विद्यमान सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

प्रस्तावित हेटौंडा - ढल्केवर - दुहवी ४०० के.भि. प्रसारण लाईन आयोजनाले मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रका ६ जिल्ला, पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रका ४ जिल्ला, साथै दुई नगरपालीका र ९५ गा.वि.स. हरुलाई छोएको छ । आयोजना क्षेत्रमा विभिन्न ५० प्रकारका पहाडी, तराई तथा हिमाली मुलका जात/जातीहरुको बसोबास रहको छ । आयोजना क्षेत्रको करिब आधा जनसंख्यामा जनजाती तथा ब्राम्हण/क्षत्री समुदायहरु रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी आयोजना क्षेत्रमा जनसंख्याको केहि हिस्सा दलित तथा मुस्लीम समुदायहरु पनि रहेको छ । आदीवासी समुदायहरु विशेष गरी रौतहट, बारा, सिरहा तथा सप्तरी जिल्लाको उत्तरि भेगमा छरिएर बसोबार गरेको पाइन्छ । उक्त क्षेत्रमा बसोबास गर्ने केहि थारु तथा तामाङ्ग आदीवासीहरुले मात्र आफ्नै छुट्टै सस्कृती तथा भाषा प्रयोग गरेका पाईन्छन् । तराईका आदीवासीहरुमा थारु तथा माभी हुन भने तामाङ्ग जातिहरु जीविकोपार्जनका लागि हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रवाट बसाई सरी राजमार्ग छेउछाउमा बसोबास गरेको पाइन्छ ।

आयोजना क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरूले नेपाली र मैथिली भाषा बोल्दछन् भने हिन्दु धर्ममा आस्था राख्ने मानिसहरू करिब ८१% रहेका छन् । अध्ययनका क्रममा जम्मा १९४ जना मुख्य जानकारवाला व्यक्तीहरूसंग छलफल गरि सूचना प्राप्त गरिएको थियो । प्राप्त सूचनाका आधारमा आयोजना क्षेत्रको औसत साक्षरता ८५.९% देखिन्छ ।

आयोजना क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरूले खानेपानीको लागि सार्वजनिक, निजि धारा तथा पाइपद्वारा बितरण गरिएको पानी पिउनको लागि प्रयोग गर्दछन् । विशेष गरि आयोजना क्षेत्र महेन्द्र राजमार्गको उत्तर तर्फका बस्तीहरूमा सुख्खा याममा खानेपानीको समस्या हुने गर्दछ । यस क्षेत्रका केही शिक्षित घरधनीहरूले मात्र सौचालयको निर्माण गरि प्रयोग गरेको पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा उक्त क्षेत्रका मानिसहरू स्वस्थ सरसफाइ तथा फोहरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा सचेत भएको देखिदैनन् । आयोजना क्षेत्रका राजमार्ग नजिक पर्ने नगरपालिका/गा.वि.स. हरूमा स्वस्थ चौकी तथा उप स्वस्थ चौकी रहेका छन् । त्यसैले उक्त क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले स्वस्थ सम्बन्धी परामर्शसेवा सन्तोषजनक रूपमा प्राप्त गरेको पाइन्छ । महिलाहरूको पाठेघर खस्ने, दम, मुटु सम्बन्धी रोग, मलेरीया, कालजार, जन्डीस, क्षयरोग तथा पेट सम्बन्धी रोग आयोजना क्षेत्रमा देखा पर्ने प्रमुख रोगहरू हुन् ।

शिक्षा, पेशा, निर्णय प्रकृत्यामा लैङ्गीक विभेद समग्र देशको समस्या रहेकोले आयोजना क्षेत्रमा पनि लैङ्गीक विभेद विद्यमान रहेको छ । आयोजना क्षेत्रका अधिकांस महिलाहरू घरायसी तथा कृषी सम्बन्धी कार्यमा संलग्न रहको पाइन्छ । कृषि सम्बन्धी कार्य लगायत भात पकाउने, दाउरा ओसार्ने, लुगाधुने, घर सफासुग्घर गर्ने, बुढाबुढी तथा केटाकेटीहरूको हेरचाह गर्ने, घरपालुवा जनावरहरूको हेरचाह गर्ने आदी आयोजना क्षेत्रका महिलाहरूको दैनिक कार्यहरू हुन् ।

पुरुष माथि आर्थिक परनिर्भरता,अशिक्षा ,कम उमेरमा विवाह हुनु, दाइजो प्रथा, लैङ्गीक विभेद, घरायसी यौन हिंसा र महिला अधिकार सम्बन्धी जनचेतनाको अभाव आदी आयोजना प्रभावित गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने महिलाहरूका साभ्का समस्याहरू हुन् । विविध समस्याहरू हुदा हुदै पनि कृषि, सिपमुलक तालिम, घरेलु तथा साना उद्योग, खुद्रा व्यपार, पशुपालन, मौरीपालन, आदि क्षेत्रवाट महिलाहरूले आमदानी गरेको पाइन्छ । कृषी, पशुपालन तथा दैनिक ज्यालादारी आदि आयोजना क्षेत्रका मानिसहरूको जीवीकोपार्जनका लागि मुख्य आय श्रोतहरू हुन् । सिमित जग्गा जमिन भएका तथा सुकुम्वासीहरू मजदुरीका लागि भारततर्फ विशेष गरि दिल्ली, पन्जाव, हरियाणा जाने गर्दछन् । जिविकोपार्जनका लागि आयोजना क्षेत्रका करिब ६८% मानिसहरूसंग मात्र खेतीयोग्य जमिन,पशुपालन र पंक्षीको स्वामित्व रहेको देखिन्छ ।

सिंचाइको अभाव, खेतबारीमा काम गर्ने ज्यामीको कमी, उर्वराभूमी र कृषि क्षेत्रमा लगानीको अभावका कारण आयोजना क्षेत्रमा खाद्यान्न बाली उत्पादन धेरै कम हुने देखिन्छ । करिब एक तिहाई घरपरिवारले मात्र आफ्नो खेती योग्य जमिनवाट वर्ष दिनलाई खान पुग्ने खाद्यान्न बाली उत्पादन गर्दछन् । वर्ष दिनलाई खाद्यान्न बाली उत्पादन गर्न नसक्ने घरपरिवारहरू दैनिक ज्यालादारी, व्यापार, जागिर, काठदाउरको बिक्री र विप्रेषणवाट प्राप्त रकमवाट आफ्नो घरायसी आवश्यकता पुरा गर्दछन् ।

आयोजना क्षेत्रमा करिब १२% सुकुम्बासीहरू रहेका छन् । यी सुकुम्बासीहरू आफ्नो जिविकोपार्जनको लागि दैनिक ज्यालादारी, पशुपालन, वैदेशिक रोजगार जस्ता कार्यहरू गर्दछन् । गरिवी, बेरोजगारी, कृषी उत्पादनमा कमी र उच्चस्तरको जीवन यापन गर्ने आकांक्षाले गर्दा आयोजना क्षेत्रका मानिसहरू एक स्थानवाट अर्को स्थानमा बसाई सर्ने गर्दछन् । बसाई सराईले स्थानिय क्षेत्रका मानिसहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था सुधार गर्न सहयोग पुगेको छ । गरिव, सुकुम्बासी तथा सिमांतकृत परिवारको मुख्य आयश्रोत नै वैदेशिक रोजगार हो । आयोजना क्षेत्रमा बसाई सराईले सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै प्रभाव पारेको देखिन्छ । एकातिर वैदेशिक रोजगारवाट प्राप्त बिप्रेषणले गरिव जनताको जीवनस्तरमा सुधार आएको छ भने अर्कोतिर घरायसी काममा महिलालाई बोझ, स्थानिय कामदारको अभाव, कृषी उत्पादनमा कमी, परिवारमा अभिभावको अभाव हुने, कामको शिलशिलामा दुर्घटना भई मृत्यु हुने, घरायसी ऋण बढ्ने, सम्पती चोरी हुने तथा प्राणघातक रोग एच.आई.भी. लाग्ने जस्ता नकारात्मक प्रभाव पनि परेको देखिन्छ ।

वन जंगल, खोला तथा पोखरीहरू आयोजना क्षेत्रका प्रमुख प्राकृतिक श्रोतहरू हुन् । आयोजना क्षेत्र पूर्व पश्चिम राजमार्गको धनुषा र महोत्तरी जिल्ला दक्षिण तर्फका गा.बि.स. बाहेकका अन्य सबै गा.बि.स. मा वन क्षेत्र रहेको छ । यहि वन/ क्षेत्रवाट स्थानिय सिमान्तकृत तथा सुकुम्बासीहरूको आर्थिक बिकास र जिविकोपार्जनमा सहयोग पुगेको पाइन्छ । आयोजना क्षेत्रका अधिकांश परिवारहरूले खाना पकाउन दाउरा प्रयोग गर्दछन् भने एकतिहाई परिवारहरूले मात्र बत्तिको लागि बिजुली प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

आयोजना क्षेत्रको सास्कृतिक बिषेशता, समग्र नेपालको सास्कृतिक बिषेशता संग मिल्दोजुल्दो छ । हिन्दु धर्म मान्ने समुदायले दशैं, तिहार, छट (तराई), जितिया पर्व (थारु), तीज, जनैपुर्णिमा, होली, ल्होसार(तामाङ), बुद्ध पुर्णिमा, मकर सक्रान्ती, बैशाख पूर्णिमा, कार्तिक पूर्णिमा र सिरुवा पर्व (थारु) आदी चाडपर्व मनाउने गर्दछन् । त्यसैगरी मुसलमान समुदायले रमजान, बकरइद र इदउल फिदर आदि चाडपर्व मनाउछन् । आयोजना क्षेत्रमा थोरै मानिसहरूले मात्र क्रिसमस पर्व मनाउने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा हिन्दु तथा बौद्ध धर्म मान्ने समुदायहरूका केही धार्मिक तथा सास्कृतिक महत्वका मठ, मन्दिर तथा गुम्बाहरू रहेका छन् जसको आ-आफ्नै धार्मिक तथा सास्कृतिक महत्व रहेको छ ।

आयोजना क्षेत्रमा विभिन्न जनजाती, आदीबासी, दलीत एवं उच्च बर्गका मानिसहरू एक आपसमा मिलेर बसोबास गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा उक्त क्षेत्रमा विभिन्न समुदाय वीच सामाजिक सद्भाव कायम रहेको छ । तथापी गरिवी, अशिक्षाका कारण ग्रामिण क्षेत्रमा आर्थिक अवस्था र जातिगत बिषयलाई लिएर केही बिभेद भने कायम रहेको देखिन्छ ।

आयोजना क्षेत्रमा घरेलु तथा साना उद्योग, मभौला उद्योग जस्तो सिमेन्ट उद्योग, चीनी मिल सःमिल कृषि प्रसोधन केन्द्र, फर्निचर उद्योग, कृषि फर्म तथा सोरुम आदी स्थापना भई संचालन भईरहेका छन् । यसै गरी होटल, लज, साना ठुला व्यापारीक पसल तथा पेट्रोल पम्पहरू पनि संचालन भईरहेका छन् ।

अधिकांश आयोजना क्षेत्र पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्ग नजिक पर्दछ । तसर्थ आयोजना प्रभावित गा.वि.स./नगरपालिका क्षेत्रमा कच्ची/ पक्की सडक निर्माण भई सार्वजनिक यातायातका साधनहरु संचालन भईरहेको पाइन्छ । सबै क्षेत्रमा मोवाइल तथा टेलीफोन सेवा बिस्तार भएको छ भने केही सिमित क्षेत्रमा मात्र पाइपदारा वितरित खानेपानीको सुबिधा छ ।

आयोजना क्षेत्रमा शान्ति सुरक्षाको अवस्था सन्तोषजनक रहेको पाइन्छ । विगत दुई/तीन बर्ष आगाडि तराईमा विभिन्न भुमिगत राजनितिक तथा अपराधिक संगठनहरुले विभिन्न क्रियाकलापहरु संचालन गर्दै आएका थिए तर हाल त्यसमा केही सुधार देखिएको छ । आयोजना क्षेत्रका सबै गा.वि.स. हरुमा प्रहरी चौकी स्थापना गरिएका छन् । स्थानिय नेता तथा गाउंका मुखियाहरुले स्थानिय क्षेत्रको विवाद मिलाई शान्तिसुरक्षा कायम राख्न मध्यस्तकर्ताको भुमिका खेलेको पाइन्छ ।

७ आयोजनावाट प्रभावित हुने परिवारहरुको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

प्रस्तावित आयोजना कार्यान्वयन गर्दा ७ जिल्लाका १३३ परिवार प्रत्यक्ष प्रभावित हुनेछन् । सामाजिक तथा आर्थिक सर्भेक्षण अनुसार १३३ परिवारहरुको कुल जनसंख्या ८७३ रहेको छ । जसमा पुरुष ५३.०४% र महिला ४६.९६% छन् । सर्भेक्षण गरिएका परिवारहरुको प्रतिपरिवार सदस्य संख्या ६.३ जना रहेको पाइन्छ । राष्ट्रिय जनगणना अनुसार यो समग्र नेपालको प्रति परिवार सदस्य संख्या भन्दा बढी रहेको देखिन्छ ।

सर्वेक्षण गरिएको ६ बर्ष भन्दा माथिको जनसंख्या मध्ये करिब १८% जनसंख्या निरक्षर रहेका छन् । त्यसैगरी लैङ्गिक दृष्टिकोणले साक्षरता दर फराकिलो रहेको छ । सर्वेक्षण अनुसार महिलाको निरक्षर दर २८.२७ % र पुरुषमा ८.५३% देखिन्छ ।

आयोजना कार्यान्वयन गर्दा प्रभावित हुने घरपरिवारहरु पहाडी तथा तराई मूलका विभिन्न ५९ प्रकारका जात/जातीहरु पर्दछन् । यिनीहरुलाई तराई मुलका जातीगत समुह र जनजाती, ब्राम्हण/क्षेत्री/ठकुरी/दलित, मुस्लीम (अल्पसंख्यक) गरी दुई बर्गमा विभाजित गरिएको छ । सर्वेक्षण अनुसार ४६.६२% तराई मुलका जातिगत समुह, ३२.३३ % जनजाति, १२.०३ % बाम्हण/क्षेत्री, ५.२६ % दलित र ३.७६% मुस्लीम रहेका छन् ।

मैथिली भाषा परिवार भित्र बोलीने मुख्य भाषा हो । सर्वेक्षण अनुसार करिब ५४.१४% ले परिवारमा मैथिली भाषा बोल्ने गर्दछन् भने २७.०७% ले नेपाली, १२.०३ % ले थारु र ७.७७ % ले तामाङ्ग भाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ ।

कृषि, नोकरी, दैनिक ज्यालादारी, व्यापार/व्यवसाय तथा साना उद्योग प्रभावित परिवारहरुको जिविकोपार्जनको लागी मुख्य आयश्रोतहरु हुन् । आयोजना क्षेत्र न्यून खाद्यन्न उत्पादन हुने क्षेत्र भएकोले सर्वेक्षण गरिएका करिब ३७.६% परिवारले मात्र बर्ष भरिलाई खान पुग्ने खाद्यवाली उत्पादन गर्ने गर्दछन् । सर्वेक्षण गरिएका ७९.९२% परिवारले विभिन्न कारणले घरायसी

प्रयोजनको लागि ऋण लिएको पाइन्छ । आयोजना क्षेत्रका प्राय सबै जिल्लाहरूमा औसत ५०% भन्दा बढि परिवारहरूको पारिवारिक ऋण रहेको पाइन्छ ।

सर्वेक्षण गरिएका प्रभावित परिवारको वार्षिक औसत आमदानी रु १५३,४६३- रहेको पाइन्छ । यो वार्षिक आमदानी गैह्र कृषि क्षेत्रबाट ५६.६८%, कृषि क्षेत्रबाट ४०.१६% र पशुपालन बाट २.१५% प्राप्त हुने गर्दछ । त्यसैगरी वार्षिक औसत खर्च रु १०६,४२२- मध्ये सबैभन्दा बढि ५०.२१% खाद्यान्न शिर्षकमा खर्च गरेको पाइन्छ ।

धान, उखु, मकै, गहुं र कोदो प्रभावित परिवारहरूले उत्पादन गर्ने मुख्य खाद्य तथा नगदे बालिहरू हुन । त्यसैगरी अन्य बालिहरू जस्तै तरकारी, आलु तथा तोरी, दाल आदी पनि उत्पादन गर्ने गर्दछन् । धान उत्पादन सबै वाली भन्दा बढी हुने देखिन्छ भने उखु, गहुं, मकै क्रमशः दोस्रो, तेस्रो र चौथो स्थानमा पर्दछन् । सर्वेक्षण गरिएका परिवारहरूमा प्रति परिवार जमिनको स्वामित्व १.७८ हेक्टर र प्रति व्यक्ति ०.२७ हेक्टर देखिन्छ ।

पशुपालन, कृषि क्षेत्रको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । सर्वेक्षण गरिएका परिवारहरू मध्ये ८०% ले कृषीका अतिरिक्त पशुपालन व्यवसाय पनि गरेको पाइन्छ । पाइपद्वारा वितरित खानेपानी, टुबेल, इनार तथा सार्वजनिक धारा प्रभावित परिवारहरूले प्रयोग गर्ने खानेपानीका मुख्य श्रोतहरू हुन् ।

आयोजना प्रभावित क्षेत्रमा सर्वेक्षण गरिएका केही घरपरिवारहरूमा मात्र व्यक्तिगत स्वास्थ्य तथा सरसफाई सम्बन्धी चेतना भएको पाइन्छ । करिब ४५.८६% परिवारले मात्र दिसापिसाब गर्न सौचालयको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

अध्ययनका क्रममा विभिन्न समुदाय, व्यक्ति, तथा स्थानिय जानकारवाला व्यक्तिहरू संग छलफल गरी राय तथा सुझावहरू प्राप्त गरिएको छ । प्राप्त राय तथा सुझावहरूमा आयोजनाले प्राप्त गर्ने जग्गाको उचित मुआब्जा दिनुपर्ने, स्थानिय क्षेत्रका मानिसहरूको जिवीकापार्जन लागि सहयोग हुने कार्यक्रमहरू संचालन गरिनु पर्ने, सामुदायिक बिकाससंग सम्बन्धीत कार्यहरू गर्नु पर्ने तथा आयोजना निर्माण गर्दा आयोजनाले गर्ने प्रत्येक गतिविधिमा स्थानिय समुदायको सक्रिय सहभागिता हुनुपर्ने जस्ता मुख्य सवालहरू रहेका छन् ।

सर्वेक्षण गरिएका परिवारहरू मध्ये करिब ८६.४७% आयोजना कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा सकारात्मक छन् भने ३.७६% नकारात्मक देखिन्छन् बाँकी तथस्त रहेका छन् । प्रस्तुत आयोजना कार्यान्वयनबाट प्रभावित परिवारहरूले रोजगारी, उचित मुआब्जा र स्थानिय क्षेत्रको बिकास हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् । यसमा ३७.५९% ले रोजगारी, ३०.०८% ले उचित मुआब्जा, १८.८०% ले स्थानिय बिकास तथा १३.५३% ले विद्युतीकरण हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

द. सामाजिक /आर्थिक तथा सास्कृतिक प्रभाव

प्रस्तावित आयोजना कार्यान्वयन गर्दा २१.२४ हेक्टर निजि कृषि योग्य जमिन स्थायी रूपमा अधिग्रहण गरिने छ । यसबाट सात जिल्लाका १३३ परिवारहरु प्रभावित हुनेछन् । यसरी अधिग्रहण गरिने जग्गामा धनुषा र सुनसरी जिल्लामा एक एक वटा सवस्टेसन निर्माण गरिने छन् । त्यसैगरी १३६ वटा एंगल टावरहरु र ७०० वटा सस्पेन्सन टावरहरु निर्माण गरिने छन् । स्थायी रूपमा अधिग्रहण गरिने जग्गाबाट आयोजना क्षेत्रमा खाद्यवाली ३६.४५ मेट्रिक टन र नगदेवाली ११३.७६ मेट्रिक टन उत्पादन कम हुनेछ । । ५९१ वटा निजि जग्गामा लगाइएका बोटविरुवा क्षती हुनेछन् । त्यसैगरी ६ परिवारहरुको ९ वटा घर तथा संरचनाहरुलाई पुनस्थापना गर्नुपर्ने छ । ३ वटा मन्दीर, एउटा सरकारी विद्यालयलाई पनि पुनस्थापना गर्नुपर्ने छ । साथै आयोजना निर्माण गर्दा करिव ८३६.९२ हेक्टर निजी जग्गा प्रसारण लाईन मुनि पर्नेछ । प्रसारण लाइन मुनी परेको व्यक्तीगत/निजी जग्गामा कुनै पनि अग्ला घर तथा टहरा निर्माण गर्न पाइने छैन तर खेतीको लागि प्रयोग गर्न भने पाइने छ ।

९ निष्कर्ष

प्रस्तावित हेटौडा - ढल्केवर - दुहवी ४०० के.भी. प्रसारण लाइन आयोजनाको लम्वाई लामो भएता पनि राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार निर्माण गर्न जरुरी छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष अनुसार आयोजनाले सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा उल्लेखनिय प्रभाव पार्ने देखिदैन । आयोजना कार्यान्वयन गर्दा प्रभावित हुने परिवार,समुदाय तथा प्रभावित गा.वि.स./तथा नगरपालिका क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका न्युनीकरण सम्बन्धी कार्यक्रमहरु प्रस्ताव गरिएका छन् । यसबाट उक्त क्षेत्रका मानिसहरुले अधिकतम फाइदा लिन सक्नेछन् ।

१०. प्रभाव न्यूनीकरण तथा अभिवृद्धि सम्बन्धी उपायहरु र बजेटको व्यवस्था

सामाजिक प्रभाव मुल्यांकन अध्ययन अनुसार आयोजनाको आकार तथा यसको राष्ट्रिय महत्वका आधारमा यसले समाजमा पार्ने प्रतिकुल प्रभाव न्यून रहेको छ । अध्ययनका क्रममा आंकलन गरिएका नकारात्मक प्रभावहरुको न्यूनीकरणका लागि सुहाउदो न्यूनीकरणका उपायहरु अवलम्बन गर्ने प्रस्ताव गरिएका छन् । यो प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्दा निम्न लिखित प्रभाव न्यूनीकरणका तथा अभिवृद्धि सम्बन्धी उपायहरु अवलम्बन गरिने छ ।

- क) आयोजनालाई आवश्यक पर्ने निजि सम्पति (जग्गा, घर, टहरा, रुख आदि) अधिग्रहण गर्दा प्रतिस्थापन मूल्य वरावरको क्षतिपूर्ति दिइने छ ।
- ख) जुन व्यक्तिको घर पुनस्थापना गर्नुपर्ने छ, त्यस्ता व्यक्तिहरुलाई स्थानान्तर खर्च रु.१५,०००/- घर भाडा खर्च ६ महिनाको लागि प्रति महिना रु. २५००/- र यातायात खर्च रु. १०,०००/- राहत स्वरुप उपलब्ध गराइने छ

- ग) आफ्नो स्वामित्वको १०% भन्दा बढी जग्गा अधिग्रहणमा परि प्रभावित हुने परिवारहरूलाई जिविकोपार्जनको लागि एक पटक प्रति परिवाररु १२,४२५।- का दरले राहत उपलब्ध गराईने छ ।
- घ) प्रसारण लाईन मुनि पर्ने निजि जमिनका लागि प्रचलित बजार मुल्य बराबरको १०% हुन आउने रकम क्षतिपूर्ति दिइने छ ।
- ङ) जीविकोपार्जनको निमित्त प्रभावित व्यक्तिहरूको लागि विभिन्न प्रकारका सीप विकास तथा कृषिजन्य तालिम कार्यक्रमहरू संचालन गरीने छ । जसवाट व्यक्तिको आयस्तरमा वृद्धि हुने छ । जस्तै : कृषि उत्पादकत्व बृद्धि तथा पशुपालन सम्बन्धी तालिम, हाउस वाइरीड, वेल्डीड, प्लम्बीङ्ग, गाडीका पार्टपूजा मर्मत सम्बन्धी तालिम, ईलेक्ट्रीकल तथा मेकानिकल सामाग्रीहरूको मर्मत सम्बन्धी तालिम, ड्राइभिङ्ग सम्बन्धी तालिम आदि मुख्य रहेका छन् ।
- च) महिला प्रमुख तथा दलित प्रभावित परिवारहरूलाई सिलाई वुनाई सम्बन्धी तालिम दिईने छ । उक्त तालिम पश्चात सिलाई मेसिन उपलब्ध गराईने छ ।
- छ) आयोजना क्षेत्रको विभिन्न २० स्थानमा सामाजिक सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन गरिने छ ।
- ज) विद्युत विस्तार नभएका प्रभावित गा. वि.स.हरूमा विद्युतीकरणका लागि सहयोग गरिने छ ।
- झ) सामुदायि विकास सम्बन्धी कार्यका लागि विद्यालय तथा स्वास्थ्य सहयोग कार्यक्रम, खानेपानी तथा साना सिंचाई आयोजनाहरूका लागि सहयोग र आयोजना प्रभावित क्षेत्रका महत्वपूर्ण धार्मिक तथा सांस्कृतिक एवं सौन्दर्यिक स्थलहरूको विकासका लागि सहयोग गरिने छ ।
- ञ) सार्वजनिक विद्यालय सांस्कृतिक तथा धार्मिक महत्वका क्षेत्रहरूको स्थानान्तरण स्थानीय सरोकारवालाहरूको सभागिताको आधारमा गरिनेछ ।

११ संस्थागत व्यवस्था

आयोजना व्यवस्थापनको सम्पूर्ण कार्य नेपाल-भारत विद्युत प्रसारण तथा व्यापार आयोजनाले गर्नेछ । यस अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेखित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न केन्द्रीयस्तरमा संस्थागत संरचना तथा जनशक्तिहरू परिचालन गरिने छ । केन्द्र स्तरमा वातावरण तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (ने.वि.प्रा.), ऊर्जा मंत्रालय तथा विद्युत विकास विभाग पर्दछन् । आयोजना स्तरमा आयोजना प्रमुख/जग्गा अधिग्रहण तथा पुनःस्थापना इकाइ, हेटौडा-ढल्केवर-दुहवी वातावरण तथा सामाजिक अनुगमन इकाई, क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति, स्थानीय परामर्शदाता मञ्च, निर्माण ठेकेदार तथा जिल्ला स्तरीय निकायहरू पर्दछन् । दातृ निकायले विशेषतः ऋण संभौतामा उल्लेखित कुराहरू पालना भए/नभएको अनुगमन गर्दछन् ।

१२. कार्यान्वयन तालिका

सामाजिक प्रभाव मुल्यांकन प्रतिवेदनमा उल्लेखित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन ३ वर्ष को अवधिमा गरिनेछन् ।

१३. अनुगमन

आयोजनाको प्रमुख उद्देश्य प्रभाव न्यूनिकरण तथा अभिवृद्धिका उपायहरू अवलम्बन गर्दै प्रभावित परिवारहरूको जिवनस्तर आयोजना कार्यान्वयन हुनु अगाडीको भन्दा राम्रो अवस्थामा पुऱ्याउनु हो । यसका लागि प्रभावकारी अनुगमन गरिने छ ।

सामाजिक प्रभाव मूल्याकन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भए/नभएको केन्द्रिय स्तरको अनुगमन ने.वि.प्रा. वातावरण तथा सामाजिक अध्ययन विभागले गर्नेछ । आयोजना क्षेत्रमा अनुगमनको लागि वातावरण तथा सामाजिक अध्ययन विभाग अन्तर्गत रहने गरि वातावरण तथा सामाजिक इकाई साइट कार्यालय स्थापना गरिनेछ । यस इकाई कार्यालय मार्फत प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी भए/नभएको दैनिक अनुगमन गरिने छ । यसमा विशेष गरि मुअब्जा वितरण, पुर्नवास तथा पुनस्थापना सहयोग, आयोजना तथा ठेकेदार कम्पनीले प्रभाव न्यूनिकरण तथा सामुदायिक विकासका क्षेत्रमा गर्नु पर्ने कार्यहरू गरे/नगरेको अनुगमन गर्नेछ । यसका लागि प्रभावित परिवारहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सर्वेक्षण, औपचारिक छलफल, स्थानिय सरोकारवाला व्यक्तिहरूसंग अन्तक्रिया, सहभागीमुलक छलफल, लक्षित समुदायसंग अन्तक्रिया आदी विधिको प्रयोग गरिनेछ । यसबाट प्राप्त निस्कर्षका आधारमा इकाई कार्यालयले त्रैमासिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार गर्नेछ ।

यसैगरी दातृसंस्था विश्व बैकले पनि स्थानिय स्वतन्त्र वाह्य परामर्शदातृ संस्था मार्फत प्रस्तावक, आयोजना र ठेकेदार कम्पनीले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका मापदण्ड अनुसार कार्य भए नभएको अनुगमन गर्नेछ । दातृ संस्था मार्फत गरिने अनुगमन विशेष गरी नेपालको प्रचलित ऐन, नियम तथा विश्व बैकका वातावरण तथा सामाजिक सुरक्षा नीति, निर्देशिका र सामाजिक प्रभाव मूल्याकन प्रतिवेदनमा उल्लेखित व्यवस्था अनुसार आयोजना कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्नेछ । दातृ निकायले विशेषतः ऋण संभौतामा उल्लेखित कुराहरू पालना भए/नभएको अनुगमन गर्दछन् । यसका साथै ऊर्जा मन्त्रालय, विद्युत विकास विभागद्वारा पनि उक्त प्रतिवेदन कार्यान्वयन तथा सो को अनुगमन हुनेछ ।

तसर्थ, आयोजना, प्रस्तावक, दातृसंस्था, ठेकेदार कम्पनी र क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति आदी यो प्रतिवेदन कार्यान्वयन प्रति जवाफदेही हुनेछन् ।

मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति वितरण खाका (Entitlement Matrix)

क्षतिको प्रकार	अधिकारको इकाई	मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति विवरण	कार्यान्वयन तरीका
१. घर र अन्य संरचना			
१.१ आवासको क्षति	कानूनी स्वामित्व भएको	<ul style="list-style-type: none"> * प्रतिस्थापन मूल्यमा घरको प्रकार अनुसार नगद क्षतिपूर्ति । * संरचनाले ओगटेको जमीनको क्षतिपूर्ति । 	<ul style="list-style-type: none"> * संरचनाको मूल्याङ्कन संबन्धित जिल्लाको शहरी विकास तथा भवन निर्माण डिभिजन कार्यालयको परामर्शमा गर्ने । * प्रभावित घरका क्षतिपूर्तिको लागि क्षतिपूर्तिको दर निर्धारण गर्न प्रत्येक जिल्लामा क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिको गठन हुनेछ । यसैमार्फत क्षतिपूर्तिको दर निर्धारण गरिने छ । * घरको क्षतिपूर्ति प्रतिस्थापन मूल्यमा निर्धारण हुनेछ , क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउँदा घरको ह्रास कट्टा गरीने छैन । * घर भत्काएपछि निस्कने पुरानो निर्माण सामग्री सम्बन्धित व्यक्तिको नै हुनेछ । क्षतिपूर्तिको रकमबाट यस्तो सामानको मूल्य घटाइने छैन । * घरको क्षतिपूर्ति रकम मध्ये ५०% अग्रिम भत्कानी दिइनेछ र बाँकी ५०% रकम घर भत्काइसकेपछि दिइने छ । * ६ महिनाको घर भाडा वापत सम्बन्धित व्यक्तिले प्राप्त गर्नेछन् । * यातायात खर्चवापत र विस्थापन रकम एकपटक मात्र प्राप्त गर्नेछन् । * यसको अतिरिक्त यस्ता घरधुरीले थप सीपमूलक तालीम तथा सुविधा समेत प्राप्त गर्नेछन् । * घर भत्काउनु ३५ दिन अगावै ठाउँ खालीको लागि सूचना जारी गरीने छ । * उचित क्षतिपूर्ति दिने उद्देश्यले घरको क्षतिपूर्ति दर निर्धारण र क्षतिपूर्ति वितरण सम्बन्धि सम्पूर्णकार्य १ वर्षभित्र सम्पन्न गरिने छ ।
१.२ व्यक्तिगत अन्य संरचनाहरूमा हुने क्षति	कानूनी स्वामित्व भएको	<ul style="list-style-type: none"> * अन्य संरचनाहरू जस्तै गोठ, धारा, इनार आदि * संरचनापिच्छे आंशिक वा पूरा क्षतिअनुसार प्रतिस्थापन मूल्य वरावरको क्षतिपूर्ति * संरचनाले ओगटेको जमीनको क्षतिपूर्ति 	<ul style="list-style-type: none"> * घर बाहेकका अन्य संरचना पर्नेहरूका लागि क्षतिपूर्तिबाहेक अन्य सुविधा नभएको। * क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले क्षतिपूर्तिको दर निर्धारण गर्नेछ । * घर बाहेकका अन्य संरचना अधिग्रहण गर्दा ३५ दिन अगावै ठाउँ खालीको लागि सूचना जारी गरिने छ ।
२ जग्गा			
२.१ निजी जग्गाको क्षति (टावर /सबस्टेसन)	कानूनी स्वामित्व भएको	<ul style="list-style-type: none"> * प्रतिस्थापन मूल्यमा मुआब्जा प्रदान गरिने । * मुआब्जा दर निर्धारण हुँदा जग्गाको सरकारी मूल्य र वजार मूल्य समेतलाई आधार मानी दर निर्धारण हुनेछ । * वाली भएको जग्गाको हकमा वाली क्षति वापत एक पटकको लागि एक वालीको उत्पादन वरावरको क्षतिपूर्ति दिइने । * प्रभावित व्यक्तिको जीवनस्तर आयोजना 	<ul style="list-style-type: none"> * संरचनाको मूल्याङ्कन संबन्धित जिल्लाको शहरी विकास तथा भवन निर्माण डिभिजन कार्यालयको परामर्शमा गर्ने । * प्रत्येक जिल्लामा मुआब्जा निर्धारण समिति बन्ने छ । सम्बन्धीत जग्गावालाहरूलाई यसै समितिद्वारा निर्धारित दरअनुसारको मुआब्जा उपलब्ध गराइने छ । * जग्गाको क्षती भएका व्यक्ति र क्षेत्रफलको सूचि

		निर्माण भन्दा अधिको अवस्थामा हास नआउने गरी पुनस्थापना गरिने ।	आवश्यक पर्ने छ । * घर बाहेकका अन्य संरचना अधिग्रहण गर्दा ३५ दिन अगावै ठाउँ खालीको लागि सूचना जारी गरिने छ । * जग्गावालाको चाहनामा मुआब्जा रकम नगद वा चेक जुनसुकै रुपमा पनि हुन सक्नेछ । * उचित मुआब्जा दिने उद्देश्यले प्राप्तगर्ने जग्गाको मुआब्जा दर निर्धारण र सम्पूर्ण मुआब्जा वितरण संबन्धी कार्य १ वर्ष भित्र सम्पन्न गर्नुपर्ने छ ।
२.२ निजी जग्गाको अस्थायी क्षति	कानूनी स्वामित्व भएको	* अस्थायी कार्य गर्दा हुने वालीको क्षति, जग्गाको उत्पादकत्वमा कमी आदिको क्षतिपूर्ति हुने । * अस्थायी कार्य गर्दा आउने अन्य बाधा व्यवधान र सम्पत्ती क्षतिको क्षतिपूर्ति । * अस्थायी रुपमा प्राप्त गर्नुपर्ने जग्गाको लागि आयोजना ठेकेदारले संबन्धीत जग्गाधनीसंग भाडा निर्धारणका लागि वार्ता गरी संभौता गर्नुपर्ने छ । * अस्थायी रुपमा लिएको जग्गाको समयवाधि सकिएपछि जग्गाधनीलाई पूर्ववत रुपमा वा जग्गाको स्तर सुधार गरेर वा दुईपक्ष बीच भएको समझदारीको आधारमा जग्गा फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।	* संवन्धित जग्गा धनीसंग निम्नलिखित शर्त खुलाई जग्गा भाडा संभौता गर्नुपर्ने छ : - भाडामा लिने जग्गाको संभौता अवधि - वार्षिक मूद्रास्फिति समायोजन - भुक्तानी तरीका - जग्गाको संरक्षण तथा जग्गाको पूर्वअवस्था तथा शर्तहरू । * भाडामा लिइएको जग्गाको संभौता वमोजिमको समय सीमा समाप्त भएपछि उक्त जग्गा जग्गाधनीलाई पूर्ववत रुपमा फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।
३.अन्य निजी सम्पत्तीहरू			
३.१ मौसमी वालीको क्षति	कानूनी स्वामित्व भएको	* वाली भित्राउन अग्रिम सूचना दिइने । * वाली भित्राउन नपाउँदै वाली क्षति भएको अवस्थामा क्षति अनुरूप क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुने ।	* आयोजनाले जिल्ला कृषि विकास कार्यालयको सल्लाहको आधारमा वालीको क्षतिपूर्ति दर निर्धारण गर्ने छ ।
३.२ निजी रुख र बहुवर्षे वालीको क्षति	कानूनी स्वामित्व भएको	* वाली भित्राउन अग्रिम सूचना दिइने । * वाली भित्राउन नपाउँदै वाली क्षति भएको अवस्थामा क्षति अनुरूप क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुने ।	* जिल्ला वन कार्यालय र जिल्ला कृषि विकास कार्यालयको राय सुझावको आधारमा क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति मार्फत क्षतिपूर्तिको दर निर्धारण गरिनेछ । * प्रवर्द्धले प्रभावित व्यक्ति र समुदायलाई नयाँ रुप तथा मौसमी वालीहरू उत्पादनका लागि सहयोग गर्ने छ ।
४.सामाजिक संरचना र सम्पत्ती			
४.१ सामाजिक भवन र संरचना	स्थानीय समुदाय	* सामाजिक भवन र संरचनाहरूमा प्रतीक्षालय, स्कूल, मन्दिर, धारा, इनार, आदि पर्दछन् ।	* प्रभावित समुदायसँगको समन्वयमा सामाजिक संरचनाको स्थानान्तरण वा पुनःनिर्माण संबन्धी काम गर्ने ।
४.२ रुखहरू	सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह वा स्थानीय समुदाय	* नेपाल सरकारको निर्णय तथा वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनको लागि उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २००६ वमोजिम वृक्षारोपण गर्ने ।	* आयोजनाले एक रुख काटेवापत दुई रुख अनिवार्य वृक्षारोपण गर्नेछ । साथै, पाँच वर्षसम्म रोपिएका विरुवाहरूको संरक्षण गर्नेछ । पाँच वर्षपछि उक्त स्थान जिल्ला वन कार्यालय मार्फत स्थानीय सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गर्नेछ ।

५. पुनःस्थापनामा सहयोग			
५.१ घरधुरीको स्थानान्तरण	कानूनी स्वामीत्व भएको	* विस्थापन भत्ता * स्थानान्तरण खर्च * यातायात खर्च	* ६ महिनाको घरभाडा वापत खर्च । * स्थानान्तरण खर्च * यातायात खर्च
५.२ कृषियोग्य जमीनको क्षति	कानूनी स्वामीत्व भएको	* जग्गाको क्षतिको आधारमा क्षतिपूर्ति हुने ।	* प्रभावित व्यक्तिहरूलाई निम्न बमोजिम राहत दिने : १. जसले आफ्नो कूल जग्गाको १०% भन्दा बढी जग्गा गुमाएका छन् त्यस्ता घरधुरीहरूको लागि, -आयोजनाको निर्माणचरणमा यस्ता परिवारहरूको लागि प्रसारण लाइन निर्माणकार्यमा भएको अनुभव र सीपको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिने २.क जसले आफ्नो कूल जग्गाको १०% देखि ५०%भन्दा बढी जग्गा गुमाएका छन् त्यस्ता घरधुरीहरूको लागि, -जिविकोपार्जन सहायता -सिपमुलक तालिम -कृषि तथा विउ विजन २. ख) जसले आफ्नो कूल जग्गाको ५०% भन्दा बढी जग्गा गुमाएका छन् त्यस्ता घरधुरीहरूको लागि, -जिविकोपार्जन सहायता -सिपमुलक तालिम -कृषि तथा विउ विजन -रोजगारी
५.३ जोखीममा परेका सामाजिक समूहहरू	प्रभावित घरधुरी	* आयोजनाबाट प्रभावित र जोखिममा परेका सामाजिक समूहहरूमा : - दलीत - महिला घरमूली - अतिसीमान्तकृत समूह पर्ने छन् ।	* त्यस्ता व्यक्तिहरूको जीवननिर्वाह स्तरमा सुधारको साथै पुनर्स्थापनामा सहयोग गर्ने । * संभव भएसम्म यस्ता व्यक्तिहरूको लागि आयोजनाको निर्माण चरणमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिने ।
६. सरकारी सम्पत्ती			
६.१ संरचनाको क्षति	संबन्धित निकाय	* संरचनाको मर्मत अथवा स्थानान्तरण	* संबन्धीत सरकारी निकायसंग समन्वय गरी आवश्यक कार्य गर्ने
६.२ वन जंगलको क्षति	वन विभाग/जिल्ला वन कार्यालय /सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह	* वृक्षारोपण गर्ने	* स्थानीय हावापानी सुहाउँदो विरुवाहरूको वृक्षारोपण गर्ने * वन विभाग र जिल्ला वन कार्यालयसंग समन्वय गर्ने
६.३ सरकारी जग्गाको क्षति	संबन्धित निकाय	* क्षतिपूर्तिको प्रावधान नभएको	* सम्बन्धीत सरकारी निकायसंग परामर्श/समन्वय गर्ने ।
७. सामान्य सुझाव			
७.१ आयोजनाको सम्पूर्ण प्रभाव	आयोजनाको प्रसारण मार्गमा पर्ने समुदाय, सरोकारवाला निकाय र प्रभावित घरधुरीहरू	* आयोजना प्रभावको वारेमा सुझाव, निर्माण तालीका, घरजग्गा प्राप्त मिति, घरजग्गा मूल्याङ्कन, क्षतिपूर्ति तथा जनगुनासो व्यवस्थापन संरचना, रोजगारी तथा स्थानीय विकास आदिको वारेमा सुझाव	* स्थानीय सरोकारवालासंग छलफल र समन्वय गर्ने । * नेपाल सरकारको मन्त्रालय, विभाग, जिल्ला स्थित कार्यालय (जि.वि.स.गा.वि.स) संग समन्वय गरी आयोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन, साधनको सदुपयोग र स्थानीय विकासमा सहयोग पुऱ्याउने ।